

Harezm Kültüründe Kutsal Koku ve Duman: Tütsü Sacred Smell and Smoke in Khwarezm Culture: Incense

Esra ÇAM (Sorumlu yazar / Corresponding author)

Dr., esrauz.ege@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2346-2502

Özet

Ateşin keşfinden sonra doğada bulunan reçineler, otlar, ağaç kabukları, baharatlar gibi daha pek çok maddenin insanlar tarafından ateşle birleştirildiği ve elde edilen dumana ve kokuya mistik anlamlar yüklenerek ritüellerde kullanılmaya başlanıldığı düşünülmektedir. Tütsü eski çağlardan itibaren Tanrı ile insan arasında iletişimi sağlamak, ruhsal varlıkları davet etmek ya da kovmak gibi çeşitli ritüellerin ve büyüsel uygulamaların ana unsuru olduğu gibi aynı zamanda insanları cezbeden hoş kokusundan faydalanmak ve çeşitli hastalıkların sağaltımını sağlamak gibi amaçlar için de kullanılmıştır. Koku, duman ve ateş ile bağlantılı olan tütsünün kullanım alanlarının, içeriğinin ve işlevinin şekillenmesinde, yakıldığı toplumun inanç ve kültür yapılarının, coğrafyanın ve de dönemin belirleyici unsurlar olduğunu ifade etmek mümkündür. Bu çalışmada bu noktadan hareketle, Özbekistan'ın Harezm bölgesindeki tütsü yakma geleneği incelenmiştir. Makalede, Harezm halkının kullandığı tütsü maddeleri, bu maddelerin hem Harezm'deki hem de diğer inanç ve kültürlerdeki yeri, bölgede tütsünün kullanım alanları ve ritüellerdeki işlevi, ritüellerde ya da büyüsel uygulamalarda tütsü yakan kişiler ve tütsü yakma amaçları belirlenerek değerlendirilmiştir. Bu çalışmada kullanılan materyaller, Harezm bölgesinde 2021-2022 yılları arasında yaptığım alan araştırmasında elde ettiğim veriler ile literatürde bu bağlamda kaleme alınmış yazılı kaynaklardan oluşturmaktadır.

Anahtar kelimeler: Özbekistan, Harezm, tütsü, inanç, ritüel

Abstract

After the discovery of fire, it is thought that many other substances such as resins, herbs, barks, spices, etc. found in nature were combined with fire by humans and the smoke and odour obtained were attributed mystical meanings and started to be used in rituals. Since ancient times, incense has been the main element of various rituals and magical practices such as providing communication between God and man, inviting or expelling spiritual beings, as well as being used for purposes such as benefiting from its pleasant odour that attracts people and curing various diseases. It is possible to state that the belief and cultural structures of the society in which it is burnt, the geography and the period are the determining factors in shaping the usage areas, content and function of incense, which is related to odour, smoke and fire. In this study, from this point of view, the tradition of burning incense in the Khwarezm region of Uzbekistan is analysed. In the article, the incense materials used by the people of Khwarezm, the place of these materials both in Khwarezm and in other beliefs and cultures, the usage areas of incense in the region and its function in rituals, the people who burn incense in rituals or magical practices and the purposes of burning incense were determined and evaluated. The inputs of this study consists of the data, that is obtained during the field

Atf / Citation: Çam, E. (2024). Harezm kültüründe kutsal koku ve duman: tütsü. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 24(1), 43-69. <https://doi.org/10.32449/egetdid.1446500>

research in the Khwarezm region between 2021-2022 and the written sources belong to the literature.

Keywords: *Uzbekistan, Khwarezm, incense, belief, ritual*

Tütsünün ilk ortaya çıkışında ateşin keşfi etkili olmuştur. Tütsü kelimesinin Latince “incensum” kelimesinden türemiş olup “ateşe vermek” anlamına geldiğini de bu bağlamda vurgulamak gerekir (Hyams, 2003, s.11). Muhtemelen ateş ile doğada bulunan çeşitli ot, baharat, reçine, ağaç kabukları gibi pek çok maddeyi birleştiren insan, ortaya çıkan koku ve dumana mistik mânâlar yükleyerek ritüellerinin önemli parçası haline getirmiş ve zamanla tütsünün çeşitli faydaları da keşfedilerek kullanım kapsamı genişlemiştir. Öyle ki dünya genelindeki pek çok kültürde; dini, ritüelistik, fiziksel ve ruhsal arınma, tedavi etme, konsantrasyon sağlama, meditasyon ve hoş koku elde etme gibi oldukça çeşitli amaçlar için tütsü yakılmaktadır.

Bolşoy Sovetskaya Ensiklopedičeskiy’inde (Büyük Sovyet Ansiklopedisi) “İbadet sırasında yakılan hoş kokulu bir madde” (1977, s. 433) olarak tanımlanan tütsünün öncelikle toplumların inanç ve inanışlarındaki yerine değinmek gerekirse “kutsal duman”ın insanların şükranlarını, dualarını tanrı, tanrıça, aziz ve atalarının ruhlarına taşıyacağına inanarak tütsüyü kurban olarak sundukları bilinmektedir (Hyams, 2003, s. 31). Örneğin, Mısır ve çevresindeki bölgeler hakkında bilgi veren bir yazıtta, tanrılara tütsü sunulduğu yer almaktadır (Atchley, 1909, s. 10). Yine bir başka uygarlık olan eski Yunanlılar, kurban ve duaların daha kolay kabul olması için tanrıların hoşuna giden tatlı ve hoş kokulu tütsüleri kullanmışlardır (Vinci, 1980, s. 17). Babillerden de örnek vermek gerekirse Tanrı Marduk, Elam’dan Babil’e geri getirildiğinde kuzular, öküzler kurban edilerek tütsüler sunulduğu görülmektedir (Atchley, 1909, s. 18).

Semavi dinlerden biri olan Hristiyanlığı kabul eden toplumlarda da tütsü bu bağlamda kullanılmıştır. Örneğin Roma Katolik ve Doğu Ortodoks Hristiyan ibadetlerinde adak ve bağlılık işareti olarak tütsü yakılmıştır (Ellwood ve Alles, 2007, s. 214). Kısacası dünyanın dört bir yanındaki ruhani uygulamaların ayrılmaz bir parçası olan tütsünün ilahi kokusu, Hindu mabetleri, Katolik katedralleri, Budist tapınakları ve Pganların mabetleri gibi neredeyse her tür ibadet yerini sarmaktadır (Hyams, 2003, s. 31). “Genelde birleşen çeşitli inançlara göre güzel kokulu dumanlar tanrıları hoşnut etmekte, eğer kırgınsalar öfkelerini yatıştırmakta, yapılan duaların göğe yükselip tanrılara ulaşmasına ve kabulüne vesile olmaktadır” (Erdem, 1992, s. 383). Toplumlar, inançlar, inanışlar değişse de tütsünün tanrı/lar ve insan, ruhlar ve insan, dünya ve öteki âlem arasında oynadığı köprü rolü pek değişmemiştir.

Öte yandan Budizm’de keşişler tütsüyü erginlenme sınavı olarak da kullanmaktadır (Ellwood ve Alles, 2007, s. 214). Budist ve Hindu inanışına göre,

kişi tanrıların yararı ve tüm varlıkların refahı ve memnuniyeti için tütsü yakmalıdır; tütsü, tıpkı bitkilerin güzel kokularını yayması gibi, kişinin eylemlerinin başkalarına mutluluk vermesi gerektiği inancını temsil etmektedir. Budistler ve Hindular, tütsü dumanı tapınağa nüfuz ettikçe, bilgelik ve şefkat erdemlerini yaydığına, mekânı arındırdığına ve orada bulunanların kalplerinden kötülüğü kovduğuna inanırlar (Hyams, 2004, s. 31-32).

Hemen hemen bütün ritüellerinde ateş bulduran Zerdüştiler, ateşe, etrafa hoş koku yayması, havanın mikrop ve böceklerden dezenfekte olması için sandal ağacı parçacıkları, günlük bitkisi ve nazar otu gibi birtakım maddeler eklerler. Ortamın güzel kokması için tütsü yakmak, Zerdüştiler tarafından büyük sevap kabul edilmekte, özellikle kadınlar tören sırasında ateşe sandal ağacı parçacıkları ve günlük bitkisini ilave etmektedirler. Bu uygulamanın da Tevrat'ın Tanrı'nın kurbanın yakılmasından çıkan kokudan hoşnut olduğu yönündeki uygulamaya kısmen benzediği ileri sürülmektedir (Sular, 2018, s. 120). Zerdüştiler, günümüzde defin, ölümün üçüncü günü, Gâhanbâr¹, Pençî töreni², Mihrigân Bayramı, Pors-ı Hemgânî³ gibi ritüellerde tütsü kullanmayı sürdürmektedirler (Sular, 2018, s. 177-252).

İslam dininde ve Japon çay seremonisinde tütsü sadece hoş bir atmosfer yaratmak için kullanılır (Ellwood ve Alles, 2007, s. 214). Örneğin, Osmanlı padişahlarının buhuru sevdikleri ve gittikleri mekânlarda kullandıkları bilinmektedir. Padişahlar camiye gitmeden önce görevli hazinedarbaşının camide hazırlık yaptığı ve buhur yaktığı kayıt altına alınmıştır (Uzunçarşılı, 1988, s. 210).

“Eski Türkler özellikle şamanlar da ayinlerinde buhur yakmışlardır. Çünkü buhurun metafizik varlığı kehanet yerine daha çabuk ulaştırdığına inanılıyordu. Bunun için kâhinler ve şamanlar kendilerine loş, sessiz ve buhur yakabilecekleri bir ortam hazırlamışlardır” (Kuşçu'dan akt. Golkarian, 2018, s. 321). Kazakistan'da yapılan M.Ö. I. yüzyıla ait arkeolojik kazılarda tütsülük bulunmuştur. Bu dönemin ilk yarısına ait kazılardan elde edilen bulgular, eski İran ve Orta Asya Türkleri arasında tütsü geleneğinin yaygın olduğunu düşündürmektedir (Sarraf'dan akt. Golkarian, 2018, s. 323). Budist Uygurlar da “homa” ritüellerinde tütsü kullanmışlar; tüm Nagaları, şeytanları, ruhları, insan ve insan olmayan varlıkları çağırıp onları sakinleştirmek istediklerinde tütsüden de faydalanmışlardır (İsi, 2022, s. 387).

Özbekistan'da da tütsü yakma geleneği köklü bir geçmişe sahip olup günümüzde de oldukça yaygın bir uygulamadır. Özbek Türklerinin eski bir Türk boyu olması, inanç yapıları ve de tütsü uygulamaları dikkate alındığında tütsü

¹ Ürün verme anlamına gelir ve yılın belli dönemlerinde kutlanan altı bayramı ifade eder. Tanrının evreni yarattığına inanılan altı aşamayla ilişkilidir (Sular, 2018, s. 194-195).

² Nevruz'dan on gün önce ata ruhlarının ailesini ziyaret etmek amacıyla gökyüzünden indiğine olan inanç (Sular, 2018, s. 202).

³ Bir yıl içinde ölenler ve diğer ataların ruhu için yapılan tören (Sular, 2018, s. 251).

yakmanın temelinde eski Türk inanç sistemi ve Şamanizm'in etkisi olduğunu ileri sürmek mümkündür. Ancak bölgede yer alan farklı kültür ve inançlarda da tütsü yakma geleneğinin olduğunu göz ardı etmemek gerekmektedir. Örneğin bölgede izlerine rastlanan Zedüştilik inancındaki Avesta ayinlerinde (Flattery ve Schwartz, 1989, s. 65) tütsüleme yapılmıştır. Harezmi'de yapılan arkeolojik kazılar sonucunda Tolstov ve ekibi eski Harezmi halkının yaşantısı hakkında bilgi veren pek çok buluntuyu gün yüzüne çıkarmıştır (1948). Örneğin M.Ö. III. yüzyılın sonları veya M.Ö. II. yüzyılın başlarında kurulduğu tahmin edilen Akçahan Kale'nin özellikle Zedüştilik için kalıntılara sahip olduğu tespit edilmiştir. M.Ö. II. yüzyılda terk edildiği tahmin edilen bu kalenin, M.S. IV. yüzyılın sonu ile V. yüzyılın arasında yeniden işgal edildiği ileri sürülmektedir. Akçahan Kale'nin yedi kilometre ötesinde bulunan Taşkırman Tepesi de ateşle ilgili ritüellerin gerçekleştiği bir alan olmalıdır. Bu tepede yapılan bilimsel araştırmalardaki fitolit verileri yakıt için kullanılan ağaç türleri hakkında fazla bilgi vermese de çoğu otların çıra bazı otların ise vanilya gibi kokusu olması sebebiyle koku, tütsü amaçlı kullanıldığını düşündürmektedir (Betts vd, 2018, s. 218-230). Harezmi'de insan, hayvan ve nesnelere tütsülemek amacıyla kullanılan isvent ise Avesta'daki "spenta" ile ilişkilendirilmektedir (Snesev, 1969, s. 39).

Fotoğraf 1-2: Özbekistan Tarihi Devlet Müzesi-Harezmi Zedüştilik Devri Buluntuları

(Fotoğraf: © Esra Çam)

Harezmi, Sırderya, Buhara ve Kaşkaderya'da yapılan arkeolojik kazılarda elde edilen tütsü kapları Özbekistan Tarihi Devlet Müzesinde sergilenmektedir. Özbek Türkçesinde "isiriqdan", Harezmi halkı arasında "isvant tutadogoni", "isvant tutatkiç" olarak adlandırılan bu tütsü kapları, küçük, orta ve büyük ebatları bulunan üçayağın üzerine oturtulan toprak kâseden oluşmaktadır. "Harezmi Zedüştilik Devri-2700 yıl evvel"ine ait eserlerin sergilendiği bölümde, tütsü maddesinin ve ateşin rahat hava alabilmesi için kâsenin üzerinde delikler yer alan tütsülük bulunmaktadır (Bk. Fotoğraf. 1-2).

Günümüzde ise 10-12 cm civarı derinliğinde, metalden yapılmış, yuvarlak, tabanında hava alması için delikler bulunan, tek sapı olan tütsülükler Harezmliler arasında yaygın olarak kullanılmaktadır (Bk. Fotoğraf. 3-4). Tütsünün yakılma amacına göre belirlenen tütsü malzemeleri, fırından alınan köz, kibrit, çakmak,

motorin yağı yardımıyla ya da ocak gazının üzerine tütsü kabı konularak yakılmaktadır.

Fotoğraf 3-4: Harezmi bölgesinde günümüzde en yaygın kullanılan tütsü kabı.

(Fotoğraf: © Esra Çam)

Arkaik planına kısaca yer vermeye çalıştığım tütsü uygulaması, Harezmi bölgesinde günümüzde canlı bir şekilde sürdürülmektedir. Çalışmada, alan araştırmamda elde ettiğim materyalleri merkeze alarak Harezmi halkının gündelik yaşamda ve ritüellerde kullandıkları en yaygın tütsü malzemeleri hakkında bilgi vererek, bölgedeki tütsünün uygulanış şekli, amaçları, işlevleri ve uygulayıcıları hakkında değerlendirmelerde bulundum.

1. Harezmi’de Kullanılan Tütsü Maddeleri

1.1. Ateş-Köz

Dünya genelindeki hemen hemen her toplum ateşi ve ocağı kutsal kabul etmektedir. Ateş, tanrı ya da tanrıçadır yahut da tanrının gücünü gösteren işaretidir. Örneğin, ateşin ilah olarak somutlaştırılması Hindistan’daki ateş ilahı Agni’dir. Eski Yunan mitolojisinde Prometheus, Zeus’tan ateşi çalan ateş kahramanıdır. Eski Mısır ve Babiller de ise ateş temizleyici ve ceza unsurudur (Tanyu, 1991, s. 52-53). Ateş, Zerdüştiler için kabledir. Tanrı’nın, aydınlığın kaynağı olduğu dolayısıyla aydınlığa dönüldüğünde aslında Tanrı’ya dönüldüğü kabul edilir (Şehzâdi’den akt. Sular, 2018, s. 120). Ahura Mazda’nın bir sembolü olan ateş, İran kültüründe tapınma objesidir (Günay vd., 2009, s. 183). Parsiler ateşe hürmet ederler, tanrıların sembolüdür ve her ne durumda olursa olsun ateşi hafifletmezler (Bettany, 2005, s. 438). Mazdeistler için en mükemmel dinsel davranış bir ateş kurmak yani tapınak yaptırmak, ona gelir bağlamak ve rahipler atamaktır (Eliade, 2003, s. 397).

Türk eski inanç sisteminde ve İslamiyet’te ateş, dumanıyla, ışığıyla ve kokusuyla (tütsü) kutsalın tezahür ettiği yerdir, kutsaldır. Örneğin, Tâ-hâ Sûresi 10-13. ayetleri de Tanrı’nın ateşe tezahür ettiğinin ispatıdır: *“Hani o bir ateş görmüştü de, ailesine: ‘Yerinizde durun, benim gözüme bir ateş ilişti, belki size bir kor getiririm yahut ateşin yanında bir yol gösterici bulurum’ demişti. Ateşe vardığı zaman şöyle çağrıldı: ‘Ey Musa! ‘Ben şüphesiz senin Rabbinim. Hemen*

ayakkabılarını çıkar, çünkü sen kutsal bir vadi olan Tuvâ'dasın.” “Ben seni seçtim, şimdi (sana) vahyolunacak şeyleri dinle.” (Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır meali URL-1). Öte yandan Yahudi kutsal kitaplarında da ateş, Tanrı'nın tezahür ettiği ve Musa'ya görüldüğü yerdir (Çıkış 3/2,4) (URL-2).

Eski Türk inanç sisteminde ve Şamanist inanışa göre kutsal ateş her şeyi temizler, kötü ruhları kovar (İnan, 1986, s. 68). Araştırmalar gösteriyor ki Türk dünyasının her bir yerinde arındıran, şifalandıran, koruyan kimi zaman da korkutan kutsal ateş ve ocak her daim kutsal kabul edilmiştir. Ateşin ilk yaratılışı da Türk mitolojisine konu olmuştur. Ateş, “Atmış türlü ırmakların aktığı, mübarek kayın ağacının kök saldığı, dokuz sıra dağın olduğu zamanda” (Ögel, 1995, s. 499) yaratılmıştır. Ateşi insanlara tanıtan, öğreten ise Ülgen olmuştur. Ülgen, gökten getirdiği ak ve kara taş ile insanlara ateşi yakmayı öğretir. Altay ve Yakutlarda da bu sebepten dolayı ateşi çakmak taşıyla yakmak kutlu sayılmıştır. Aile ocağında yakılan ateş ise nasıl yakılırsa yakılsın kutlu kabul edilmektedir (İnan, 1986, s. 66).

Ateş aynı zamanda, canlı birer varlık olarak algılanmış ve de ona canlıya davranır gibi de davranılmıştır (Kumartaşlıoğlu, 2016, s. 86). Ateşe saygı duyulması ve ateşin kutsal kabul edilmesi aynı zamanda pek çok kaçınmanın ve tabunun oluşmasına vesile olmuştur.

Fotoğraf 5-6: Fırın ve közden tütsü Fotoğraf 5, KK-1. ve 6. (Fotoğraf: © Esra Çam)

Ateşin gücünü şaman gibi inanç liderleri, ritüel uzmanları çeşitli ritüellerde kullanmışlardır. Harezmlî perihanlar (şamanlar) da ritüellerde ateşin koruyucu, arındırıcı, kötü ruhları kovucu, sağaltıcı ve kutsal gücünden faydalanmışlardır. Harezmlî perihanlar Snesev'in (1969) ve sahada görüştüğüm kaynak kişilerin aktardıklarına göre kötü ruhları bedenden uzaklaştırmak için özellikle alazlamada, göçürme ritüellerinde mumdan, ateşten ve tütsüden faydalanmışlardır. Yine bölgede yaşayan sukçiler, nazara karşı ateşin şifalandırıcı, koruyucu özelliğinden istifade edenler arasındadır.

Yukarıda da yer aldığı gibi çeşitli maddelerin ateşle birleşmesiyle duman ve koku elde edilerek tütsü yapılmaktadır. Ancak aynı zamanda herhangi bir reçine, baharat, madde ile birleştirmeden sadece ateş de tütsü olarak kullanılmaktadır.

Ateş-köz, ruhsal varlıklarla iletişime geçilmesini, maddi, manevi arınmayı ve sağaltımı sağlamaktadır. Harezmi bölgesinde tütsü amacıyla kullanılan ateşin közü yaygın olarak günümüzde bahçelerde bulunan ekmek fırınlarından, ocaklarından alınmaktadır (KK-1, KK-2, KK-3, KK-4). Ancak geçmiş yıllarda bu ateşi Harezmi halkının nereden elde ettiği hakkında bilgiye sahip değiliz.

Harezmi’de ateş çeşitli bitki, hayvan derileri, petek, tuz, çörekotu gibi varlıklarla birleştirilerek de tütsü yapılmaktadır. Bu tütsüler şu şekildedir:

1.2. İsvent/ İsirik/ Peganum Harmala’nın Tek ya da Başka Varlıklarla Kullanımı

Özbek Türkçesinde “ısiriq”, Harezmi bölgesinde yaygın olarak “isvent”, Türkiye sahasında ise “üzerlik” olarak adlandırılan Peganum Harmala, yaygın olarak tütsü amacıyla kullanılan ot çeşididir. Tütsü maddesinin yaygın olarak kullanılmasında bitkiye çeşitli nedenlerden dolayı yüklenen kutsiyetin yanı sıra tütsünün kullanıldığı bölgenin coğrafi yapısı, bitki örtüsü de belirleyici olmaktadır. Nitekim Peganum Harmala’nın yetiştiği bölgelerde bitkinin tütsü olarak kullanıldığı bilinmektedir. Harezmi bölgesinin iklim koşulları ve Peganum Harmala’nın yetişmesine uygundur. Bitki ile ilgili Herkül’ün aktardığı bilgiye göre Nitrariaceae (Üzerlikgiller), Akdeniz’den Orta Asya’ya kadar ayrıca Sibiryaya, Batı Avusturalya ve Kuzey Amerika’nın güneybatısında yayılış göstermekte olup dünya genelinde 3 cins ve 13 tür ile temsil edilen bir familyadır (2019, s. 65). Öte yandan Türkler arasındaki inanışa göre bu bitki, şehit kanı dökülmüş topraklarda yetişmektedir ki bu da bitkinin fosfatlı toprakları sevmesi bakımından inanışın haklılık payı olduğunu düşündürmektedir (Akalin, 1993, s. 247-248). Türkiye’de ve Türkistan’da farklı adlarla anılan bu bitkinin eski Türk metinlerinde de yer aldığı belirtilmektedir (Emeksiz, 2012, s. 230).

Peganum Harmala’nın tütsü olarak kullanıldığı bölgede izlerine rastlanan inanç yapılarını incelediğimizde karşımıza Zerdüştilikte de çıkmaktadır. Parlak bir beyaz ağaçta yetiştiğine ve ilahi kuşlar tarafından yeryüzüne getirildiğine inanılan (URL-3) Avesta’da geçen “haoma”⁴ ve Hinduların kutsal kitabı Veda’da adı geçen “soma”nın, Peganum Harmala ile ilişkilendirildiği görülmektedir. Adı geçen bu bitkiler, tanrı ve tanrılara sunulan kutsal içecek olarak kitaplarda yer aldığı gibi aynı zamanda somanın Avesta’da yakılan bir şey olduğu bilgisi de yer almaktadır.⁵

⁴ Haoma, bitkinin dövülmesiyle elde edilen bir içecek olmasının yanı sıra insanlara eş, sağlık, doğurganlık hatta ölümsüzlük bahşeden tanrının da ismidir (URL-1).

⁵ Zerdüşti ritüellerinde, Avesta’da ve Gathalarda somanın yakıldığına dair kanıtlar olduğu belirtilir. Yasna’da ateş ilahisi okunduğu sırada bitkinin ekstrasının kalıntıları ateşe konulur. Ancak somaya atıfta bulunan bu yerde haoma ismi geçmez. David Stophlet Flattery ve Martin Schwartz bu durumu; haomanın anlamının yanmayacak sulu anlamına gelmesi ve dolayısıyla Avesta’da ateş ve suyun karıştırma yasağı ile ilişkilendirmektedirler. Araştırmacılar aynı zamanda İran halk dinindeki Peganum Harmala’nın rolünün Avesta’daki haoma ile örtüştüğünü belirtirler (1989, s. 62-65).

İslamiyet'te Peganum Harmala'nın yerine değinmek gerekirse bir hadise göre; Allah'ın Hz. Muhammed'e kavmine isvent yedirmesi daha sonra isventin buhur yapılması emredilmiştir. Flattery ve Schwartz'a göre bu hadisteki yutma ve yakma eylemlerinin hadisi işitenler tarafından nasıl anlaşılacağı net bir şekilde belli olmasa da İran geleneklerine yutma ve yakmanın aynı etkiyi yarattığını belirtirler. Öte yandan hiçbir dumanın, şeytanları kovan ve musibetleri uzaklaştıran bu dumandan daha çabuk yükselemeyeceği de ifade edilmektedir. Bir başka hadiste ise, "İsventin her yaprağına ve tohumuna melekler görevlendirilmiştir" denilmektedir (1989, s. 3).

Fotoğraf 7-8-9: Harezm bölgesinde isvent tütsü malzemesi; sıkıştırılmış koni şeklinde, toz halinde ve dallarıyla birlikte demet şeklinde olmak üzere üç farklı biçimde satılmaktadır.

(Fotoğraf: © Esra Çam)

Harezm bölgesinde kadim zamanlardan günümüze kadar en etkili olan din ve inançlarda isventin kutsal kabul edilip kullanılması bölge halkının inançlarını da etkilemiştir. Harezm'de isvent kutsal, bir başka ifadeyle ilahi görülmektedir. Bölgede bitkiyi çöpe atmak, üzerine idrar dökmek, basmaktan kaçınılmaktadır. İsvent yandıktan sonra geriye kalan tortusu ekmek fırınının yanına ya da toprağa atılır, geliş güzel bir yere atılmaz (KK-1, KK-2, KK-3, KK-5, KK-7).

Harezm'de isventin kullanım amaçları arasında fiziksel ve ruhsal koruma ön plana çıkmaktadır. (KK-1, KK-2, KK-3, KK-6, KK-7, KK-8). Bölgede yetişkin bireyler tütsü yapacağı gibi ritüellerde ise sukçiler (nazar çıkarıcılar) ve yakın tarihe kadar perihanlar (şamanlar) kötücül varlıklara, enerjilere karşı isvent tütsüsü yapmaktadır (KK-2, KK-4, KK-5). Aynı zamanda hadim adı verilen yardımcılardan da ritüellerde tütsü yaktıkları görülmektedir.

Özbekistan'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi Harezm bölgesinde de pazarda, ziyaretgâhların önünde kurulan alışveriş stantlarında ve eczanelerde isvent satılmaktadır. Sokaklarda, caddelerde, restoranlarda, okullarda, düğün salonlarında, evlerde, hastanelerde kısaca insanın olduğu her yerde isvent tütsüsünün yakıldığını görmek mümkündür.

İsventin bir diğer adıyla isiriğin kullanımı sözlü kültür ürünlerinden atasözlerine de yansımıştır. Örneğin, Özbek Türklerine ait bir atasözünde;

“İsiriqdan jin qochar, yuduruqdan jinni” (İsirikten cin kaçır, yumruktan deli) denilmektedir. Tütsü yakarken ise “İsiriq isman deydir, siza bizga deydir, eshidan kelgan baloga, qalgon isiriq deydir” (İsiriq ismin, dediler, size bize dediler, eşikten gelen belaya, kalkan isiriq dediler) diye söylenilmektedir (Shomaqsudov, 1990, s. 161-162). Görüldüğü üzere belalara karşı isirik yani Harezmi’de kullanılan adıyla isvent koruyucu rol üstlenmektedir.

Fotoğraf 10-11: Közde ve gazlı ocak üzerinde hazırlanan tütsü.

(Fotoğraf: © Esra Çam)

Bu noktada isvent ile birlikte harmanlanarak tütsüsü yapılan çerçöp, toprak, çörekotu, karanfil, ve tuza da yer vermek yerinde olacaktır. Bu başlık altında bu maddelere yer vermemin sebebi, her ne kadar bu maddelerin tütsüleri bağımsız olarak yapılsa da yaygın olarak isvente eklenerek uygulanmalarıdır. Öncelikle çerçöp ve toprağa değinmek gerekirse Harezmi bölgesinde isvent ile birlikte yakılan varlıklar arasında evden ya da dört yol ağzından toplanan çerçöp de vardır (KK-2, KK-3, KK-9, KK-10, KK-11). Harezmi bölgesinde diğer Türk boyları arasında olduğu gibi ateş ile ilgili pek çok kaçınma olduğu gibi ateşe çöp atılmaz, küller de çöpe atılmaz. Ancak kötü enerjili, nazar değdiren insanların bastığı yerdeki toprak, çerçöp bu kuralın dışındadır. Bölgede, iplik, toz, toprak, eşya tüyü ve aynı zamanda çerçöp olarak adlandırabileceğimiz her şey tütsü ateşine ilave edilebilmektedir (KK-1, KK-3, KK-5, KK-9). Bu uygulamanın temelinde kötü enerjinin yok edilmesi yatmaktadır. Evden, dört yol ağzından (kavşağından) alınan toprak ve çöpler kimden geldiği belli olan ya da olmayan kötü enerjiyi sağlayan kişileri simgelemektedir. Onların yakılıp tütsülenmesi kötü enerjinin yok olmasına sebep olmaktadır. Çerçöpü tütsü olarak yakanlar günümüzde genellikle sukçiler ve bu tütsüyü yakmanın manevi gücüne inanan yetişkin kadınlardır (KK-1, KK-2, KK-3, KK-6).

Fotoğraf 12-13: Karanfil, tuz, çörekotu ve isventten yapılan tütsü karışımı.

(Fotoğraf: © Esra Çam)

Bitki tohumlarından biri olan çörekotu (ngella stiva), Türk boyları arasında halk hekimliği uygulamalarında, mutfak kültüründe kullanıldığı gibi tütsü ve muska olarak da kullanılmaktadır. Örneğin, Tekirdağ'da tuz ile birlikte ateşe atılan çörekotu (Artun, t.y., s.68), Harezm'de yaygın olarak isvent ile birlikte harmanlanarak tütsü yapılmaktadır Hoş kokusu olan çörekotunun tütsü olarak yakılmasındaki işlevi varlıkları; cinlerden, nazardan, şeytanlardan ve perilerden korumaktır (KK-1, KK-2, KK-3, KK-4, KK-8) Bölgede çörekotu koruyucu, ruhsal ve fiziksel sağıltıcı nitelikleri ile anılmaktadır.

Harezm bölgesinde isvent ile harmanlanarak tütsü yapılan bir diğer madde tuzdur. Tuz dünyanın pek çok yerinde olduğu gibi Türk dünyasında da kutsanmaktadır. Örneğin, Türkmenistan'da tuz; canlı, ruhu olan mukaddes bir madde olarak kabul edilir (Ata, 2004, s. 86). Altay inanışında ise tuz; yeraltı, yerüstü ve gökyüzünden oluşan âlemin yeraltı katına aittir. Bu yüzden yeraltı dünyası dışındakiler için tuz zehirdir (Tuhteneva, 2004, s. 94). Yaşar Kalafat'ın verdiği bilgilere göre ise tuz aynı zamanda koruyucu amaçla da kullanılır: Altay Türklerinde yola çıkan kimsenin başı gövdesi kol ve bacakları etrafında tuz dolandırılır ve atılır. Ayrıca uğursuzluğa uğrayan kimsenin etrafında veya başının çevresinde güneşin dönüş istikametinde tuz dolandırılır. Ayrıca uğursuzluğa uğradığına inanılan kişi güneşin dönüş istikametinde döndürülür. Böylece musibetlerin def edildiğine inanılır (2008, s. 452).

Semavi dinlerin kutsal kitaplarında da tuz maddesi yer almaktadır. Örneğin; İncil'de -Leviticus, 2:13- Tanrı ve insan arasında yapılan anlaşmayı simgeleyen tuz (URL-4), şeytanların kovulması için düzenlenen ritüellerde, çeşitli büyü ritüellerinde kullanılmaktadır. Aynı zamanda kutsal su ile evlere serpilen tuz kutsal ruhlara davetkâr, paranın bitmemesi için paranın bulunduğu yere tuz serpilmesi gerektiğine inanılmaktadır (Riva, 1984, s. 109, 10, 80, 107). Kitab-ı Mukaddes'in "Çıkış" bölümününün 30-37. ayetlerinde Tanrı'ya yakılacak tütsünün içeriğinde yer almaktadır ve tütsü malzemeleri arasında tuz da bulunmaktadır (URL-5). İslami kültürde tuz, yaşamın denge unsuru, şükür vesilesi nimet ve koruyucu olma gibi özelliklere sahiptir (Çetin, 2016, s. 2395). Ayetler ve hadisler

tuzun mukaddes kabul edilmesinde ve halk kültüründeki rolünü pekiştirmede önemli dinamiklerdir. Öte yandan tuzun, demonlara karşı koruyucu olması, bereket sağlaması Türk kültüründe de görülmektedir.

Harezmi'de tuz; gıda maddesi, koruyucu, kötü ruhları def edici ve sağaltıcı özellikleri ile karşımıza çıkmaktadır. Tütsü kabına birkaç ölçek ya da tutam atılan tuz, isvent ile birlikte yakılmakta, mekânlar, bireyler ve hayvanlar tütsülenmektedir (KK-1, KK-2, KK-4, KK-8, KK-9). Bölgede tuz tütsü olarak yakılmanın yanı sıra tek başına ya da başka maddeler ile birlikte muska olarak da kullanılmaktadır. Tuzun Harezmi kültüründe tütsü ve muska olarak kullanılmasındaki rolü kötücül varlıklardan ve kötü niyetli insanların zararlarından insanları, hayvanları ve mekânları korumaktır.

Dünyadaki pek çok kültürde baharat, aroma, medikal ve tütsü olarak karanfil ve karanfil yağı kullanılmaktadır. Özellikle Tibet ve Japon kültüründe karanfilin tütsü olarak kullanımı yaygındır (URL-6). Türk kültüründe de karanfil üzerlik ile birlikte yakılarak tütsü amacıyla da kullanılmıştır (Akalin, s. 257). Harezmi bölgesinde de isvent ile birlikte kuru karanfil yakılmaktadır. Bölgede elde ettiğim veriler Harezmi halkının aromatik kokuya sahip olan kuru karanfili; aromasından faydalanmak, sağaltım yapmak ve de kötü ruhlardan korunmak amacıyla kullanıldığını göstermektedir. Bölgede; cin, nazar, büyü, kötücül varlıkların ve ruhların def olması için kuru karanfil yakılmakta ve aynı zamanda muska yapılarak insanların ve hayvanların boynuna asılmakta, mekânlara ve araçlara konulmaktadır.

1.3. Yılan Derisi/Gömleği

Yılanların temsil ettiği pek çok anlam vardır ve bu özellikleri arasında ön plana çıkan, “yenilenme” özelliğidir. Bazı inançlarda yılan, cenaze hayvanı olması sebebiyle ölülerini, ata ruhlarını canlandırmıştır. Yılanın erginlenme törenlerindeki varlığı da yenilenme simgeleriyle açıklanmaktadır (Eliade, 2003, s. 178). Yılanlar Antik Mısır'da hem koruyucu hem de zehirlerinden dolayı korkutucu hayvanlar olarak görülmüş, bir yandan korunmak için muskalar ve büyüler yapılırken bir yandan da tapılmıştır (Sipahioğlu, 2023, s. 935). Yılan, Hint mitolojisinde ise suyun simgesi sayılmaktadır (Zimmer, 2004, s. 48).

Fotoğraf 14: Yılan derisi. (Fotoğraf: © Esra Çam)

Zedüştilikte yılan, zararlı görülen sürüngenlerin başında gelmekte ve aynı zamanda temas ettiği şeyleri de kirleten bir hayvan olduğuna inanılmaktadır (Sular, 2023, s. 132-133). Tek tanrılı dinlerden Yahudilikte yılan, aldatma ve aldanmanın sembolüdür (Sümer, 2016, s. 284). Tevrat'ta yılanın Havva'yı "aldatması", "Tanrı-Âdem", "Âdem-Havva", "Havva-yılan" çatışması sonucunda "lanetlenmesine" ve de cennetten kovulmalarına sebep olmaktadır. Hristiyanlıkta da Havva ve Âdem'in cennetten kovulmasına sebep olan olumsuz bir hayvan olduğuna inanılır (Sümer, 2016, s. 285). Tevrat Yaratılış 3/13'teki "Kadın, yılan, beni aldattı, o yüzden yedim" diye cevap vermesi aldanmanın ve aldatmanın arketipi olarak da görülmektedir (Balaban, 2019, s. 181).

Müslümanların kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim'de yer alan yılan profili incelendiğinde ise yılanı karşı nötr bir tutum olduğu belirtilmektedir (Sular, 2023, s. 134). Öncelikle Tevrat ve İncil'in aksine Kur'an-ı Kerim'de Tâ-hâ Sûresi 120. ayette ebedilik ağacı ile ilgili vesveseyi verenin yılan değil şeytan olduğu yer alır. Öte yandan Kur'an-ı Kerim'de Hz. Musa'nın asasının yılan dönüşmesi Tâ-hâ Sûresi 20., Neml Sûresi 10. ve Kasas Sûresi 31. ayetlerde geçmekte ve yılan, Hz. Musa'nın peygamber olduğunun ispatı olarak bir nevi yardımcı rolü üstlenmektedir.

Türk şamanlığına baktığımızda ise bazı şamanların ata ruhlarının yılan olduğuna inandıkları görülür. Şamanlar "özel oluşlarını" köklerine dayandırır. Öyle ki köklerini ata ruhları arasında sınır olmadığı dönemlere götüren şamanlar vardır. Bazı şamanlar bu durumu beş-yedi kuşak saymakla yetinirken bazı şamanlar ise çok daha öteye, hayvan ata ruhuna kadar götürebilmektedir. Yılan da bu ata ruhlardan biridir (Ergun, 2014, s. 54).

Türk mitolojisinde yılan, Erlik'in simgesi kabul edilmekte, kara yılan Erlik'i temsil etmektedir (Çoruhlu, 2002, s. 157-158). Radloff tarafından tespit edilen Altay Yaratılış Destanı'nda yılan yasak meyvenin bekçiliğini Erlik'in sözüne kanarak bırakır ve Törüngay ve Eje'nin yasak meyveyi yemesine vesile olur. Bu durum neticesinde Tanrı yılanı körmüş ilan eder ve ölümünün insanlar tarafından olmasıyla cezalandırılır (İnan, 1986, s. 15-16). Yılanın hem Erlik'in kırbağı hem de karada, suda ve yeraltında yaşayabilen hayvan olduğuna inanılmaktadır. Aynı zamanda yılanın ev iyisi olduğuna inanılmakta ve de öldürülmesi iyi karşılanmamaktadır. Yılan öldürüldüğü takdirde eşinin intikamını alacağına inanılmaktadır (Ergun, 2014, s. 55). Bu inancı Harezmi'de de görmemiz mümkündür. Derlediğim bir masalda yılan eşini öldüren aileden intikamını almaktadır.⁶ Masalda yer alan bu motif, Harezmi'de yılanın ev iyisi olarak kabul edilmesinin sözlü kültür ürününe yansımalarıdır.

⁶ Bilgi için bk. Çam. E. (2024). Harezmi'de demonolojik varlık inancı ve kötücül varlıklarla mücadele etme yöntemleri. 10. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi. Ankara.

Türk boyları arasında ayı, karga, samur gibi yılan da ongun olarak kullanılır. Tuvalarda lekanlar büyükbaş hayvanların hastalıklarına karşı kullanılmaktadır (Ergun, 2014, s. 66). Yılan bazı ritüellerde yakılmaktadır. Örneğin, Tunceli ilinde siyah yılan yağmur yağdırma ritüellerinde yakıldığı gibi evdeki uğursuzlukları sonlandırmak için de yılan derisi süt kaynatılırken ateşe atılmaktadır (Kaval, 2023, s. 96-97). Şor şamanlarının yardımcı ruhları olan yılanların sobada ve ateşte yaşadığına inanılmaktadır (Ergun, 2014, s. 64). Bir başka ifadeyle Şor Şamanizm sisteminde de yılan, ateşi kirletmemektedir.

Harezmi bölgesinde yılanlar her ne kadar soğuk, zarar verici hayvan olarak kabul edilse de yılanın ev iyesi, iyi, koruyucu ruh gücünün de benimsendiğini ifade etmek mümkündür. Bölgede yılan derisi hem tütsü hem de koruyucu olarak da kullanılmaktadır. Yılan derisinin/gömleğinin ateşte tütsülenmesi hem yardımcı ruhlar, atalar ruhu ile iletişime geçilmesini hem de kötü ruhlara karşı mücadeleyi sembolize etmektedir. Yılan derisini üzerinde taşımak ya da bir mekâna, araca koymak, asmakta ise koruyucu işlevi ön plandadır. Harezmi'de yılanla ilgili bu uygulamaların Şamanizm inancının kalıntısını olduğunu kanaatindeyim. Çünkü yılan derisini, gömleğini ateşte tütsülemek Zerdüştilik inancında olduğu gibi ateşi kirletmemekte aksine ruhlarla iletişime geçilmesini sağlamaktadır. Günümüzde yılan derisi/gömleği Harezmi'deki pazarlarda ve ziyaretgâhlarda bulunan stantlarda satılmaya ve ritüellerde, yaşatılmaya devam etmektedir (Bk. Fotoğraf 18).

1.4. Kirpi Derisi

Harezmi bölgesinde tütsü amacıyla kullanılan bir diğer hayvan kirpidir. Kirpi, çarpıcı dış görünüşü, iğneli derisi, top şeklinde kıvrılma yeteneği, yiyecekleri alışılmadık şekilde iğnelerine takarak yiyecekleri taşınması, parlak gözleri ile sevimli, küçük hayvandır (Razauskas, Tsivyan, 2005, s. 197). Kirpi pek çok toplumun mitolojilerinde, inanç yapılarında, ritüellerinde kimi zaman kutsanan kimi zaman ise şeytanla özdeşleştirilen bir hayvan türüdür. Kirpinin, Tanrı'ya akıl verecek kadar zeki olduğu ve zekâsı sayesinde Tanrı tarafından ödüllendirilen hayvan olduğu rivayet edilmektedir. Örneğin, farklı kültürlerde pek çok varyantı bulunan Leton anlatısına göre Tanrı yeri fazla genişletmiş gök kubbenin altına sığdıramamıştır. Tanrı kozmogonide yaşadığı bu sorunu kirpiye anlatır. Kirpi Tanrı'ya biraz bastırması gerektiğini böylece yerin göğün altına gireceğini söyler. Tanrı bu şekilde yeri göğün altına sokar. Kirpiye ödül olarak ise yanına düşmanlarının sokulmaması için deri giysi verir (Eliade, 2003, s. 118). Ancak her anlatıda kirpi yardımcı olarak değil bazen bildiklerini gizlediği için suçlanan bir hayvan olarak da görülür. Şeytanla ilişkilendirilen kirpinin, şeytanın rolünü aldığı da rivayet edilir (Razauskas, Tsivyan, 2005, s. 205). H. Arthur ve M.A. Collins de kirpinin, şeytanın bir tipi olduğunu ifade ederler. Çünkü Ortaçağ doğa tarihi onu asma soyguncusu olarak tanımlamıştır. Kirpinin bu özelliği de şeytanların insanların ruhlarını çalmasıyla ilişkilendirilmiştir (1913, s. 15).

Güney Slavlarının dünyanın yaratılışı ile bağlantılı mitolojik anlatılarında kirpi yer alırken diğer Slav bölgelerinde kirpi yalnızca büyü ve tıbbi özellikleriyle anılmaktadır. Örneğin Bulgar inancına göre kirpi tüm hayvanlar arasında dünyada en uzun yaşayan olması sebebiyle en bilgedir (Razauskas, Tsivyan, 2005, s. 202). Kirpi bazen kâşif özelliği ile de anlatılarda yer almaktadır. Örneğin Buriyatlarda, kirpi ateşin sırrını bulur ve insanlara verir. Başka anlatılarda ise kirpi kimi zaman danışman kimi zaman tarımı icat eden, Buriyatlarda hatta dünya ışığına tekrar kavuşulması için gökyüzü efendisi tarafından görevlendirilen bir hayvandır (Roux, 2005, s. 132).

Kirpinin doğurganlık fikriyle ilişkili olduğuna ve rahmi simgelediğine dair inanç, Buriyat'ın cenaze ritüellerinde karşımıza çıkar. Vefat eden kişi ile birlikte kirpi iğneleri de gömülür. Bu iğnelere koruyucu işlevler atfedilir (Ubushieva, 2021, s. 399).

Fotoğraf 15-16: Harezim'de ritüeller için satılan kirpi derileri. (Fotoğraf: © Esra Çam)

Kirpi, Avesta'da veneghâyere olarak adlandırılmakta olup köpek cinsinden faydalı hayvanlar kategorisine girmektedir. Ahuramazda'ya ait iyi bir hayvan olarak görülmesinin nedeni, gece Ehremen'e ait çok sayıda zararlı hayvanı öldürmesidir. Kirpiyi öldürmek büyük günah kabul edilmekte öldürüne bin espehieştra kırbacı, bin de serûsûçerene kırbacı vurulmaktadır. Aynı zamanda Surûş izedine sunakta bulunmak zorunda aksi takdirde ruhu Çînvâd Köprüsü'nü geçemeyecektir (Sular, 2023, s. 85-86). Kirpi birçok mitolojide güneş kültü ile ilişkilendirilirken Zerdüştilikte bu kutsal hayvan, güneşin sembolü olarak da kabul edilir (Ubushieva, 2021, s. 394). İslamiyet'te ise kirpinin cazip olup olmadığı, yenilip yenilmeyeceği konusunda çeşitli tartışmalar vardır (Hacıoğlu, 2019, s. 204-205).

Türk inanç sistemine baktığımızda Julian Baldick, bazı Kırgızların kirpiye taptıklarını aktarır (2011, s. 64). Kirpi aynı zamanda şaman davullarının üzerinde de bulunmaktadır. Kirpinin, Erlik oğullarından Pii-Batış'ın idare ettiği cehennemler dünyasındaki göllerin sahillerinde yaşadığına inanılır (İnan, 1968, s. 447). Harezim'de perihanlar ritüellerde, tavuk, kedi, köpek yavrusu bazen ise bir kirpi olarak hastanın vücuduna vurur ve bu hayvanı hastanın baş ve vücudu etrafında çevirir. Daha sonra hayvan odadan dışarıya atılır. Snesev bu

hayvanların Avesta'da da geçen kutsal hayvanlar olduklarını da dikkat çeker (1969, s. 52, 323).

Harezmi perihanların kötücül varlıklarla mücadeleleri sırasında kullandıkları kirpinin derisi ise günümüzde yaygın olarak tütsü amacıyla kullanılmaktadır. “Nerede bir ateş nerede bir tütsü kokusu olsa orada inanç olacağı”na dair yaygın inanç yapısı burada da karşımıza çıkmaktadır. Öncelikle kirpinin kötücül varlıklarla mücadelede kullanılması onun perihanın yardımcı ruhu olduğuna işaret etmektedir. Kirpi derisinin kokusu ise ruhlarla iletişime geçilmesini sağlayarak kötücül varlıkları oradan uzaklaştırmaktadır. Aynı zamanda kirpinin derisinin üzerinde dikenlerin bulunması sembolik olarak kötücül varlıklara dikenlerin zarar vereceği inancını barındırmaktadır.

1.5. Arı Peteği/ Yuvaları

Mayalardan Romalılara, Kuzey Avrupa'dan Asya'ya ve hatta Anadolu kültürlerine kadar farklı dönemlerde çok sayıda toplum tarafından arıların yaşamsal değeri önemsenmiş; arı ve bala büyük bir kutsiyet atfedilmiştir (Gezgin, 2011, s. 73). Arılar ve ölümlerin ruhları arasında gizemli bir bağlantılı olduğu inancının kökeni eski Mısır'a kadar gitmektedir. İnsanın ruhunu arı şeklinde terk ettiği inancı pek çok kültürde bulunmaktadır (Ransome, 1986, s. 218). Eski Hindistan'da arılar, tanrıların kutsal yoldaşı olarak görülmüştür (Ioyrish, 1974, s. 7). Arılar, cennetten değişmeden gelen tek yaratık olarak kabul edilmektedir (Ransome, 1986, s. 155) Arıların öbür dünyayla simgesel bağı olduğuna olan inanç, ritüellere de yansımıştır. Bazı medeniyetlerde balın kansız kurban olarak sunulduğu ritüeller düzenlendiği bilinmektedir. Hitit medeniyetinde tanrılara bal sunmak, altarda⁷ bal yakmak, kurban etini bal ile yakmak dinî ritüelleri arasındadır. Bal yakma geleneği Roma döneminde de devam eder ve bu gelenekten Eski Ahit'te de bahsedilir (Doğer, Bortslap, 2021, s. 1339-1341). Sümer ve Babil dilinde yazılmış metinlerde bal, rahipler tarafından kötü ruhları ve şeytanları kovmak için yapılan ayinlerde kullanılmıştır (Ransome, 1986, s. 36). Antik Mısır'da cin çıkarma ritüellerinde bal kullanılmıştır (Gezgin, 2011, s. 53).

Zerdüştilikte eşek arısı Ehrimen'in silahı olarak görülmektedir. Büyük ihtimalle insan ve hayvanları rahatsız ettiği için sinekler gibi zararlı hayvan olarak kabul edilmektedir (Sular, 2023, s. 126-127). Semavi dinlerden İslamiyet'in kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim'deki Nahl Sûresi'nin 68 ve 69. ayetlerinde Allah'ın yaratıcı kudreti arının bal yapmasıyla örneklendirilirken balın şifacı özelliğine de vurgu yapılmaktadır. Yahudilikte arının yenmesi haram kılınırken balın önemi vurgulanmaktadır. Ayrıca Yahudilerin geleneksel yılbaşı Roş Aşana'da sofrada bal da bulunmaktadır (Mamadli, 2013, s. 25).

⁷ Sunak.

Fotoğraf 17-18: Arı peteği ve Hoca Yusuf Hemedâni Türbesi'nde tütsü satın alan Harezmli kadın.
(Fotoğraf: © Esra Çam)

Harezm'de de kutsal olarak kabul edilen balın Bulgarlar tarafından bölgeye götürülenler listesinde yer aldığı bilinmektedir (Ioyrish, 1974, s. 10). Özbekistan Millî Ansiklopedisinde yer alan bilgiye göre 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ülkede arılar için kovanlar yapılmış, ilk arı familyası ise 1841 yılında Kazakistan'dan getirilmiştir (2013, s. 686).

Besin olarak balın kullanımı bir yana Harezm pazar ya da ziyaretgâhlarında kurutulmuş arı peteklerinin satıldığı göze çarpmaktadır. Kurutulmuş arı peteği mekânlara asılmakta ya da tütsü olarak yakılmaktadır (KK-1, KK-4, KK-5). Petek tütsünün kadimi pek çok medeniyette de izlerine rastlanan kötü ruhları, cinleri ve şeytanları kovmak ile ilişkili olduğunu düşündürmektedir. Peteğin asılması ise bereketi arttırması işlevi taşımaktadır.

2. Harezm'de Tütsü Kullanım Alanları

Atchley, tütsünün Hristiyanlık öncesi kullanımlarını kendi içinde şu şekilde ayırmaktadır: 1- Tanrıya kurban olarak tütsü 2- Kötü ruhları uzaklaştırmak için şeytan kovucu olarak tütsü 3- Ölen bir insanın ruhuna kurban olarak tütsü 4- Yaşayan bir insanın onurunun sembolü olarak tütsü 5- Festivallere, şenlik alaylarına vs. eşlik etmek için tütsü 6- Ziyafetlerde ve diğer durumlarda ferahlatıcı bir parfüm olarak tütsü (1909, s. 76). Harezm'in her evinde, halka açık mekânlarında (Bk. Fotoğraf 19) tütsü kokusunu hissetmek, tütsü yakan Harezmlileri görmek mümkündür. Harezm'de tütsünün kullanım en yaygın kullanım alanları şu şekildedir:

2.1. Harezm Geçiş Ritüellerinde Tütsü Kullanımı

Kötü ruhlar yaşamının her alanında insanlara, hayvanlara musallat olabilmektedir. Ancak bazı önemli eşikler vardır ki insanlar fiziksel ve ruhsal olarak daha savunmasız olabilmekte ve kötü ruhların zararlarına daha kolay maruz kalabilmektedir. Bu evrelerde kötü ruhlardan korunmak iyi ruhların ise yardımını alabilmek amacıyla dua, büyüsel ve ritüelistik uygulamalar yapılmaktadır. Tütsüler de geçiş ritüellerinde bu amaçla kullanılan maddelerdir.

Harezmi'de beşikten mezara kadar düzenlenen tüm geçiş ritüellerinde tütsü yakılmaktadır. Harezmi'de düzenlenen doğum ritüelleri; doğum, isim verme ritüeli, beşik toyu, çille çıkarma, saç ritüeli olarak sıralanabilir. Bölgede düzenlenen tüm bu ritüellerde tütsü yer almaktadır. Doğum olayı başladığında tütsü yakılır. Bu tütsünün içine arı yuvası/petek ve isvent konulur. Ev tütsülenir (KK-1, KK-3, KK-6). Buradaki amaç doğum sırasında kötücül varlıkların zararlarından bebeği ve anneyi korumak, iyi ruhlardan ise yardım almaktır. Bu sayede aynı zamanda doğum kolaylaşır.

Bebek beşiğine yatmadan önce boş beşik tütsülenir. Bu tütsü isvent ya da sadece ateşin közünden yapılmaktadır (KK-1, KK-2, KK-4, KK-7, KK-9). Ailenin yaşça büyük kişileri tarafından yapılan bu tütsüleme eyleminde beşiğin sağ taraftan başlayarak beşiğin içi ve çevresi tütsülenir (KK-1, KK-2, KK-3, KK-11). Böylece beşikte olabilecek olumsuz varlıklardan ve enerjilerden korunur.

Bebek ve annenin doğumdan sonraki ilk kırk günü çille olarak adlandırılır. 7, 20 ve 40'ında çille çıkarmak için ritüeller düzenlenir⁸. Bu ritüeller sırasında da tütsü yapılmaktadır. Bebeğin banyo yaptığı mekân, beşik ve evin diğer odaları da tütsülenir. İsvent, tuz, çörekotu, karanfil bu tütsünün malzemelerini oluşturmaktadır (KK-2, KK-5, KK-7). Aynı zamanda vurgulamak gerekir ki geçiş ritüellerinin dışında bebeğin huzursuz olduğu, uykusuz olduğu anlarda da tütsü yakılır.

Geçiş ritüellerinden biri olan ve bebek adına düzenlenen beşik toyunda (Bk. Fotoğraf 20) da bebeğin beşiği, misafirlerin bulunduğu odalar, toyhanede düzenleniyorsa toyhane tütsülenmektedir. Evde düzenlenen ritüelde bebeğin beşiğinin etrafında tütsü üç kez döndürülmektedir. Bu ritüelde genellikle tütsü olarak isvent ve tuz kullanılmaktadır (KK-1, KK-3, KK-8). Ateşin ve tütsünün kutsal gücü bebeğin; cinlerden, şeytanlardan, kötü gözlerden ve ruhlardan korunmasını sağlamaktadır.

Bebeğin ilk saçının kesilmesi de bölgede önemli görülmektedir. Doğumdan birkaç ay sonra bebeğin saçları kesilir. Saç bedeninin bir parçası olması sebebiyle saçın korunmasına özen gösterilmiştir. Saçın kötü güçler ya da insanlar tarafından elde edilmesiyle kötülüklerin yapılacağına olan inanç, saçın diğer varlıklardan korunmasını ve saklanması gerektirir (KK-4, KK-5, KK-10). Bebek için düzenlenen ilk saç ritüelinde tütsü de saçtan ve mekândan kötü ruhlardan uzaklaştırır. Tütsünün içeriğinde ise genellikle isvent, tuz, karanfil ve çörekotu bulunur (KK-1). Sünnet ritüellerinde de sünnet anında ve sonrasında tütsü yakılmaktadır.

⁸ Geniş bilgi için bk. Çam, E. (2023). "Özbekistan Harezmi Bölgesi ritüellerinin kadın icracıları: halfeler." (Doktora tezi). Ege Üniversitesi.

Fotoğraf 19-20: Hive caddelerinde isventçi kadın ve beşik ritüeli. (Fotoğraf: © Esra Çam)

Harez m bölgesinde evlilik ile ilgili ritüellerden dünür gitme, “patir/fatiha”, “kına yaqar”, “qız çıkar”, “galin tuşar/ galin salom” ve “ulu toy”da da tütsü yakılmaktadır. Misafirlerin, gelin ve damadın bulunduğu mekânlar genellikle isvent ve tuz ile tütsülenmektedir. Bölgede tütsü yakmak o kadar önemli görölmektedir ki eğer bir ritüelde tütsü yakmak unutulmuşsa yakılmadığı fark edildiği an kadınlar arasında panik havası yaşanmakta hemen akabinde tütsü yakılmaktadır. Tütsü gelin ve damat arasından geçirilmekte ve çevresinde üç kez çevrilmektedir (Bk. Fotoğraf 19). Misafirlerin bulunduğu odalarda ise elinde tütsü bulunan kadın, “Bismillahirrahmanirahim” dedikten sonra misafirlere doğru ve odanın geneline tütsüyü tutar. Özellikle kız ya da erkek tarafından gelen yaşça büyük misafirlerin üç kez başının üzerinden tütsünün döndürüldüğü görölebilir. Burada kötü varlıklardan, enerjilerden korunma sağlandığı gibi çiftler arasındaki muhabbetin ve evin bereketinin artması da hedeflenmektedir (KK-1).

Harez m’de ölüm ile ilgili ritüellerde ise ölü defin için evden ayrıldıktan sonra ev tütsülenmeye başlar (KK-1, KK-3, KK-7). Burada vurgulamak istediğim husus, ölünün geride bıraktığı fiziksel kirliliğin de arındırılmasıdır. Bu inanç yapısı Zerdüştilikte de bulunmaktadır. Ölünün kirliliğini kabul edilmesini bu inanç yapısının bir uzantısı olarak da görmek mümkündür. Tütsü de hem ruhsal hem de fiziksel arınmayı sağlamak amacıyla yakılmaktadır. Ölüm etrafından gerçekleşen 3, 7, 40 günlerinde de hadim adı verilen kadınlar evde tütsü yakmakta, misafirlerin bulunduğu odalarda tütsüyü dolaştırmaktadırlar.

Leçek⁹, ming ay, bahşı ve halfelerin ustalığa geçiş ritüellerinden fatiha/dua alma ritüellerinde, takvimsel ritüellerden Nevruz’da, hasatlarda, mevlitlerde de tütsü yakılarak kötü enerjilerden, ruhlardan korunulmaktadır. Bu amaçlarının yanı sıra geçiş ve takvimsel ritüellerde tütsünün, bereket ve muhabbeti arttırmak için yakıldığını da ifade etmek yanlış olmayacaktır. Aynı zamanda bu ritüellerde de yaygın olarak isvent, tuz, karanfil, çörek otu kullanılmaktadır.

⁹ Geniş bilgi için bk. Çam, E. (2022). Harez m bölgesi kadınlarının sembolik ve ritüelistik giyim-kuşam unsurlarına bir örnek: leçek. Karadeniz Araştırmaları, XIX, 75, 823-846.

Fotoğraf 21-22: “Galini tushar” ritüelinde tütsüleme. (Fotoğraf: © Esra Çam)

2.2. Harezmi Kriz Ritüellerinde Tütsü: Ruhsal ve Fiziksel Sağaltım

Fiziksel ve ruhsal hastalıkların psikolojik ya da biyolojik nedenleri bir yana insanlar, hastalıkların ruha musallat olan kötü ruhlardan ya da Tanrı'nın sınavı veya cezasından kaynaklandığını da inanabilirler. Bu inanç yapısı hastalıkların tedavisi için gereken uzmanları ve uygulamaları da belirlemektedir. Bazen tıp doktoruna gitmeden bazen ise gittikten sonra halk hekimlerine, şaman, hoca vb. dinî karizmatik şahsiyetlere sağaltım amacıyla başvurulabilmektedir. Hastalıklardan korunmak veya şifa bulmak amacıyla uygulanan yöntemler de bu uzmanların tedavi teknik ve yöntemlerine göre değişiklik göstermektedir. Büyüsel, ritüellistik uygulamalar, kutsal kitaplardan ayetler okumalar ile bitki ve hayvanlardan yararlanarak tedavi ön plana çıkan sağaltım yöntemleri arasındadır.

Harezmi bölgesinde; tabip, sukçi, molla, perihan, halfe, duahan ve her ne kadar gelecek yorumlama özellikleri ile ön plana çıksa da falbinler de insanların sağaltım amacıyla başvurdukları kişiler arasında yer alırlar. Bu uzman kişilerin sağaltım yöntemleri farklılıklar gösterir.¹⁰ Örneğin, mollalar ve duahanlar kutsal kitabın ayetlerinden faydalanırlarken tabipler daha çok bitkisel, hayvansal varlıklarla sağaltım yaparlar. Tütsü yakmak ise özellikle sukçiler, falbinler ve yakın geçmişe kadar perihanların ritüellerinde yer almaktadır (KK-1, KK-2, KK-3, KK-5). Bölgede özellikle ruhsal hastalıkların sağaltımında ateşin gücünden yararlanılmaktadır. Duman, ateş ve koku kötücül varlıkların musallat oldukları hastanın bedeninden ayrılmasını sağlama gücüne sahiptirler. Bölgede sağaltımda kullanılan tütsüler yukarıda da yer verdiğimiz gibi; köz, isvent, tuz, karanfil, çörekotu, yılan ve kirpi derisi, çerçöp, topraktır.

Bölgedeki bu bağlamdaki sağaltımlar genellikle sağaltıcıların ya da hasta olan kişilerin evlerinde yapılırsa da kutsal zatların ziyaretgâhları da şifa mekânları olarak kullanılmaktadır. Örneğin, Hoca Yusuf Hemedâni'nin makam türbesi

¹⁰ Geniş bilgi için bk. Çam, E. (2024). Harezmi'de demonolojik varlık inancı ve kötücül varlıklarla mücadele etme yöntemleri. 10. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi. Ankara. Çam, E. (2023). Ateşin Harezmi bölgesi inanç yapısındaki yeri üzerine değerlendirme. 21. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi, Ankara. (Ed. Şahin, K. vd.) s. 362-373.

özellikle ruhsal hastalıkların şifası için kullanılan kutsal mekândır. Hastalığı sebebiyle ziyaretgâha gelen kişiler dua, ibadet ederek bireysel olarak kutsal zatın aracı vasıtasıyla Tanrı'dan şifa beklemesinin yanı sıra molla, halfe, falbin ve yakın tarihe kadar perihanlar tarafından da ziyaretgâhta tedavi olmuşlardır (KK-1, KK-7, KK-9). Kötü ruhların bedenden çıkmasını sağlayan, arındırıcı, şifalandırıcı tütsü, hastaların başının üzerinden, kol ve bacak aralarından üçer kez gezdirilerek tedavi amacıyla bazen başlı başına bazen ise başka uygulamalarla birlikte kullanılmıştır (KK-1, KK-3). Öte yandan ziyaretgâhların önünde ziyaretçilere tütsü malzemeleri satışı sunulmaktadır.

Günümüzde çeşitli otların veya otlarla karıştırılan çeşitli malzemelerin yakılarak hastanın etrafında dolaştırılmasıyla uygulamanın en eski şekli alazlamadır (Kumartaşlıoğlu, 2016, s. 220). Türkistan'da, Anadolu'da vd. Türk boylarının yaşadığı coğrafyalarda görebileceğimiz alazlama yöntemi Harezmi bölgesinde de uygulanmaktadır. G. Snesarev'in verdiği bilgilere göre Harezmi'de "*Alas, alas kulli baladon halas. Alas, alas dardingdan bulganing halas (Alas, alas tüm sıkıntılardan, belalardan kurtuldun. Alas, alas derdlerinden, hastalıklarından kurtuldun)*" kalıp ifadesiyle başlayan bu tedavi yönteminde bir dut dalının ucuna yağa batırılmış bir bez parçası sarılarak yakılır. Hastanın başı etrafında ve bacakları arasında üç kez döndürülür ve daha sonra sokağa atılır (1969, s. 42). Sahada elde ettiğim materyaller bu uygulamanın buna benzer şekilde devam ettiğini de göstermektedir.

M. Doty'in verdiği bilgilere göre, Peganum Harmala'nın yani isventin geleneksel tıpta otuzdan fazla kullanımı vardır. Mevcut araştırmalar, antibakteriyel, antiviral, antifungal ve antikanserde etkileri olduğunu göstermiştir. Son zamanlarda yapılan araştırmalar aynı zamanda antidepresan ve anksiyolitik olarak kullanımı da dâhil olmak üzere terapötik kullanımlarını da ortaya koymuştur (URL-7). Harezmi bölgesinde de antiviral ve antibakteriyel tedavide başta olmak üzere çeşitli hastalıkların sağaltımında kullanılmaktadır (KK-1, KK-2, KK-5, KK-8). İsventin tütsü olarak kullanımında bu iki sağaltım özelliği ön plana çıkarken aynı zamanda rahatlatıcı, huzur verici niteliğinde de istifade edilmektedir (KK-1, KK-2, KK-4).

2.3. Nazara Karşı Tütsü

Nazar inancı ve uygulamaları en az beş bin yıldır varlığını sürdürmektedir. Bu tezin en eski tarihsel kanıtı ise Sümer büyü metinleridir. Bu inancın Mezopotamya ve eski Yakın Doğu'dan Bereketli Hilal ve Filistin üzerinden Mısır, Kuzey Afrika ve Etiyopya'ya, Yunanistan ve Roma'ya, oradan da Akdeniz havzasının ötesinde doğuya doğru Hindistan ve Avrupa Rusya'sına, batıya doğru İspanya, Portekiz, Britanya, İrlanda ve İskoçya'ya Kelt göçü yoluyla ve nihayet dört bir yöne yayıldığı görülmektedir (Elliott, 2015, s. 56). Ancak nazar inancının evrensel olmadığı da bilinmektedir. Örneğin, yerli Avustralya, Okyanusya, Kuzey ve Güney Amerika ve Sahra altı Afrika'da büyük ölçüde bulunmadığı

anlaşılmaktadır (Dundes, 1992, s. 259). Türk boyları arasında ise nazar inancı yaygın görülmektedir. Azerbaycan Türkçesinde “nazar (göz) daymak”, Başkurt Türkçesinde “küz (tiyiv)”, Kazak Türkçesinde “köz (tiyüv, ötüv)”, Kırgız Türkçesinde “nazar, (tüşü), köz (tiyü)”, Özbek Türkçesinde “köz tegiş”, Tatar Türkçesinde “küz (tiyü)”, Türkmen Türkçesinde “göz (değmek)” ve Uygur Türkçesinde ise “köz (tağmak)” şeklinde ifade edilmektedir (1991, s. 642-643).

Nazar değen canlı ve cansız varlıkları sınırlandırmak zor olsa da başlıca insanların; fiziksel özelliklerine, maddi, manevi sahip olduğu değerlere, eğitimlerine, yeteneklerine; verimli topraklara, tarım mahsullerinin bereketine, bolluğuna; hayvanların fiziksel özelliklerine ve bol verim vermesine nazar değebilmektedir. Nazar “bakış” anlamına gelse de doğrudan göz teması olmadan da ismini anarak, o varlığı hayal ederek, ona enerji göndererek de değebilmektedir. Aynı zamanda sadece üçüncü şahısların değil insanın kendine de nazar değdirdiği inancı görülebilir.

Türk kültüründe nazara karşı korunmak için muska taşınır, ayetler okunur, nazarlık takılır, tütsü yakılır, tütsü için gerekli malzemeler mekânın uygun alanlarına konulabilir, asılabilir, maddi ve manevi değerler hakkında konuşulmaz, maddi değerler göz önünde bulundurulmaz, birtakım ritüellistik uygulamalar yapılır. Eğer nazar değdiği inancı varsa bu alanda uzman kişilerin yardımına başvurulur, çeşitli ritüellistik uygulamalar yapılır, ayetler okunur. Bu uygulamalar arasında tütsü de yer almaktadır. Tütsü bireysel ya da uzman kişiler tarafından da yakılabilir.

Yukarıda da belirttiğim gibi Harezm bölgesinde ot, hayvan derisi, yuvası, tuz, bitki tohumları, baharatlar, çerçöp ve toprak nazara karşı tütsü olarak kullanılmaktadır. İsvent nazara karşı yapılan ritüellerde ana madde olmaktadır. Nazara karşı yapılan ritüellerde bu alanda ün kazanmış sukçiler yer almaktadır. Ateş ve su başta olmak üzere ritüellerinde elementlerden de faydalanan bu uzman kişilerin yanı sıra bölgedeki molla, duhan ve kitabi halfelerden de yardım istenebilir. Aynı zamanda pazarda, sokakta da karşılaşılabilen tütsü yakma işini meslek haline getiren isventçi olarak adlandırılan kişiler, nazara karşı da tütsü yapmakta ve karşılığında ücret almaktadırlar. Ancak insanlar bireysel herhangi bir uzmana gitmeden de tütsü yakarak nazara karşı koruma sağlayabilir.

Bu bağlamdaki ritüele örnek vermek gerekirse evde ocakta ya da köz üzerine tütsü maddeleri konulur (Bk. Fotoğraf 20-21). *Bismillahirrahmanirrahim* denilerek nazar değen insanın sağ tarafında başlayarak tütsü başından, ayaklarının arasından gezdirilir ve “Çık Çık nerden girdiyse oradan çık” denilir. Ritüelin yapıldığı mekân da tütsülenir (KK-1, KK-4, KK-5).

Harezm halkı, yeni bir eşya, ev ya da araba aldığı anda o varlıkları tütsülerle (KK-1, KK-2). Geçiş (doğum, düşün), takvimsel ve kriz ritüellerinde yakılan tütsünün nazarla da ilişkisi vardır. Tarım arazilerinde yakılan tütsünün, ahırlarda hayvanların doğumunda yakılan tütsülerin bir sebebi de nazardan ürünleri,

hayvanları korumaktır. Öte yandan çok fazla kişinin gözü önünde gerçekleşen ritüellerde nazar enerjisine maruz kalma olasılığı artmaktadır. Dolayısıyla nazardan korunmak amacıyla da bu tür ritüellerde tütsü yakılmaktadır. Tütsünün yukarıda yer verdiğim başlıca kullanım alanları dışında sadece hoş koku elde etmek amacıyla da yakıldığı görülmektedir.

Sonuç

Yeryüzündeki hemen hemen her toplumda olduğu gibi Harezmi'de de ritüellerde, büyüsel uygulamalarda ve günlük yaşam içerisinde tütsü yakılmaktadır. Bölgedeki arkeolojik kalıntılar, tarihin eski çağlarından itibaren bölge halkının tütsü yakıldığını kanıtlamaktadır. Kadim tarihlerde hangi amaçlar için bölgede tütsü yakıldığı hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olamasak da yakın tarihlerde ve günümüzde tütsünün başlıca kullanım amaçları şu şekilde sıralanabilir: 1- Kötücül demonolojik varlıklara karşı korunmak 2- Musallat olan varlıkları def etmek 3- Ruhsal ve fiziksel sağaltmak 3-Nazar için 5-İyi ruhları çağırmak 6- Mekânın ve bireyin enerjisini dengelemek 7- Arınmak 8- Hoş koku sağlamak 9- Muhabbet ve bereketi arttırmaktır. Bu amaçlardan özellikle kötücül demonolojik varlıklara karşı koruma, onları insanlardan ya da mekânlardan def etme ve sağaltım yapma ön plana çıkmaktadır. Bölgede kullanılan tütsü malzemeleri ise; isvent, baharatlar, hayvan derileri, tuz, bitki tohumları ve közdür. Ayrıca çerçöp, toprak da nazarla ilgili ritüellerde tütsü malzemesi olarak yer alır. Bölgede kullanılan tütsü malzemelerinin belirlenmesinde, Harezmi'nin coğrafi özelliklerinin, inanç ve sosyokültürel yapısının etkisi olmuştur. Türkistan'ın önemli yerleşim yerlerinden biri olan Harezmi'de kullanılan tütsü malzemelerinin ve kullanım amaçları ve işlevlerinin diğer Türk boylarıyla pek çok ortak özellik sergilemesi ise Türk kültürünün birleştirici ve bütüncül özelliğini gözler önüne sermektedir.

Bölgedeki tütsü geleneğinin aktarımında sukçiler, falbinler, isventçiler, yakın geçmişe kadar perihanlar ve de bölge halkı arasında tütsü yakmanın önemini benimseyen özellikle de kadınlar etkili olmaktadır. Geçiş ritüellerinde hadim adı verilen yardımcıları da ritüeller sırasında tütsüyü odalarda gezdiren kişiler arasındadır. Bölgedeki geçiş, takvimsel ve kriz ritüellerinin önemli bir unsuru olan tütsü aynı zamanda gündelik yaşam içerisinde de oldukça geniş yer edinmiştir. Evlerde, caddelerde, restoranlarda, okullarda, hastanede, toyhanelerde kısaca insanın bulunduğu her yerde bölgede tütsü yakılmaktadır. Harezmi'de hemen hemen her evde her iş yerinde tütsülük ve tütsü malzemeleri bulunmaktadır. Harezmi'de eczanelerde, pazarda, alışveriş merkezlerinde, marketlerde, ziyaretgâhların önünde kurulan tezgâhlarda tütsü malzemesi isvent yaygın olarak satılmaktadır. Hayvan derilerini ise bölgedeki pazar ve ziyaretgâhlarda bulunan tezgâhlardan rahatlıkla elde etmek mümkündür. Hulasa, bölgede tütsü yakmak köklü, güçlü, yaygın ve canlı bir gelenektir.

Hakem Değerlendirmesi: Kör hakemlik.

Yazarların Katkı Düzeyleri: Birinci Yazar % 100.

Etik Komite Onayı: Ege Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulunca 28.07.2021 tarih ve 09 sayılı toplantısında 09/16 sayılı karar ve 1048 protokol numarası ile araştırmancın etik açısından bir sakıncası olmadığına karar verilmiştir.

Finansal Destek: Yazar çalışma ile ilgili bir finansal destek alınmadığını bildirmiştir.

Çıkar Çatışması: Yazar çalışma ile ilgili potansiyel çıkar çatışması bulunmadığını bildirmiştir.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarına aittir.

KAYNAKÇA

- Acaloğlu, A. (2004). Geleneksel kültürde tuzun seniyolojik işlevi ve Türk kültür geleneğinde tuz. E. Gürsoy Naskali, M. Şen (Ed.), *Tuz kitabı* içinde (s.133-45). Kitabevi.
- Akalın, Ş. H. (1993). Üzerlik. *II. Uluslararası Karacaoğlan-Çukurova Halk Kültürü Sempozyumu, 20-22 Kasım 1991 bildiriler* içinde (s.247-260) Çukurova Üniversitesi.
- Arthur, H. ve Collins, M. A. (1913). *Symbolism of animals and birds represented in English Church architecture*. McBride, Nast&Co.
- Artun, E. (t.y.). Tekirdağ'da batıl inançlar.(s.66-73). 02.02.2024 tarihinde https://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/erman_artun_tekirdag_batil.pdf adresinden erişilmiştir.
- Ata, A. (2004). Türkmenlerde tuzun kutsallığı. E. Gürsoy Naskali, M. Şen (Ed.), *Tuz kitabı* içinde (s.86-93). Kitabevi.
- Atchley, E. G. C. F. (1909). *A history of the use of incense in divine worship*. Longmans.
- Balaban, T. (2019). Âdem ile Havva ve yasak meyve arketipi metinlerarasılık bağlamında tabunun anlatıda izdüşümü. *SUTAD*, 77,175-195. <https://doi.org/10.21563/sutad.855802>
- Baldick, J. (2011). *Hayvan ve şaman Orta Asya'nın antik dinleri*. Hil.
- Çam, E. (2022). Harezm bölgesi kadınlarının sembolik ve ritüelistik giyim-kuşam unsurlarına bir örnek: leçek. *Karadeniz Araştırmaları*, XIX, 75,823-846.
- Çam, E. (2023). *Özbekistan Harezm Bölgesi ritüellerinin kadın icracıları: halfeler* (Tez No. 792770) [Doktora tezi, Ege Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Çam, E. (2023). Ateşin Harezm bölgesi inanç yapısındaki yeri üzerine değerlendirme. *21. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi*, Ankara. (Ed. Şahin, K. vd.). s. 362-373.
- Çam, E. (2024). Harezm'de demonolojik varlık inancı ve kötücül varlıklarla mücadele etme yöntemleri. *10. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi*. (Tam metin basım aşamasında).

- Çetin, M. (2016). Hadislerde “tuz”un yeri ve yaşamsal dengedeki rolü. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(43), 2394-2400.
- Çoruhlu, Y. (2002). *Türk mitolojisinin anahatları*. Kabalıcı.
- Doğer, L. ve Borstalar, C. (2021). Kutsal bal: ikonografisi ile Bizans sanatında arı ile bal. *Sanat Tarihi Dergisi*, 30(2). 1335-1387. [https:// doi.org/10.29135/std.953230](https://doi.org/10.29135/std.953230)
- Dundes, A. (1992). Wet and dry, the evil eye: an essay in IndoEuropean and semitic worldview. A. Dundes (Ed.). *The Evil Eye: A Casebook in* (s. 257-312). Madison.
- Eliade, M. (2003). *Dinler tarihine giriş*. (Lale Arslan, Çev.). Kabalıcı.
- Eliade, M. (2003). *Zalmoksis'ten Cengiz Han'a*. (Ali Berktaş, Çev.). Kabalıcı.
- Elliott, J. H. (2015). *Beware the evil eye the evil eye in the Bible and the Ancient World- Volume 1-Introduction, Mesopotamia, and Egypt*. Cascade Books- Eugene, Oregon.
- Emeksiz, A. (2012). Türk halk kültüründe üzerlik. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 28, 229-242.
- Ergun, P. (2014). Şaman/kam ve yılan. E. Gürsoy Naskali (Ed.), *Yılan kitabı* içinde (s.53-122).
- Gezgin, İ. (2011). Tarih öncesinden Antik Çağa bal. E. Gürsoy Naskali, H. Oytun Altun (Ed.), *Arı ve bal* içinde (s.71-96). Kitapevi.
- Gezgin, D. (2011). Mitolojik arıların ballı öyküleri. E. Gürsoy Naskali, H. Oytun Altun (Ed.), *Arı ve bal* içinde (s.97-114). Kitapevi.
- Hacıoğlu, N. (2019). Yenilmesi mübah görülen hayvanlar ile ilgili hadis rivayetlerinin değerlendirilmesi. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 19(1), 191-219.
- Hyams, G. (2004). *Incense rituals, mystery, lore*. Chorinle Books.
- Ioyrish, N. P. (1974). *Pchely Cheloveku*. Izdatel'stvo Nauna.
- İnan, A. (1968). *Makaleler ve incelemeler*. TTK.
- İnan, A. (1986). *Tarihte ve bugün Şamanizm (materyaller ve araştırmalar)*. TTK.
- Kaval, Y. (2023). *Tunceli halk kültüründe hayvanlar. (mitler- inanışlar-ritüeller-gelenekler-âdetler)*. Gece Kitaplığı.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*. (1991). TKB.
- Kumartaşhoğlu, S. (2016). *Türk kültüründe ateş ve ocak kültü*. Kömen.
- Mastors, S. L. (2021). *The big book of magical incense*. Weiser Books.
- R. s. Ellwood ve G. D. Alles (Ed). (2007). *Incense: The encyclopedia of world religions (revised edition)*. Facts on File.
- Ransome, H. M. (1986). *The sacred bee in Ancient Times and folkore*. Butler ve Tanner LTD.
- Razauskas, D. ve Tsivyan, T. V. (2005). *Iz mifologicheskogo vestiariya: ezh v kosmogoniçeskih Dredaniyah (Balto- Balkanskiy Areal)*, Baltiyskiye perekrestki: etnos, konfessiya, mif, tekst.
- Riva, A. (1984). *Magic with incense and powders*. International imports.

- Roux, J. P. (2005). *Orta Asya'da kutsal bitkiler ve hayvanlar*. (Aykut Kazancıgil- Lale Arslan, Çev.). Kabalıcı.
- O'zbekiston Milliy Ensilopediyasi A.* (2013). Davlat Ilmiy Nashriyoti.
- Prohorov, A. M. (Ed.). (1977). *Bolşoy Sovetskaya Ensiklopedičeskiy Tom 27*.
- Shomaqsudov, S. H. ve Shorahmedov, S. H. (1990). *Hikmatnoma: O'zbek Maqollarining Izohli Lug'ati*. O'zbek Sovet Ensiklopediyasi Bosh Redaksiyasi.
- Snesarev, G. P. (1969). *Relikti domusulmanskix verovaniy i obryadov uzbekov Xorezma*. – M.: Nauka
- Sular, M. E. (2018). *Günümüzde İran Zerdüştileri* (Tez No. 490773) [Doktora tezi, Ankara Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Sular, M. E. (2023). *Geçmişten günümüze Zerdüştilikte hayvan algısı*. Ankara Okulu.
- Sümer, N. (2016). Dinsel ve mitolojik sembol olarak bazı kültürlerde yılan. *Akademik Sosyal Çalışmalar Dergisi*, 43. 275-288. DOI: 10.9761/JASSS3229
- Vinci, L. (1980). *Incense its ritual significance, preparation and use*. New York.
- Ubushieva, D. B. (2021). Mifologiya ezha v Kalmyckom folklore. *Novyy Filogicheskyy Vestnik*, 2(57), 392-403.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1998). *Osmanlı Devletinde saray teşkilatı*. TTK.
- Tuhteneva, S. (2004). Altay halkının dünya görüşünde tuz. E. Gürsoy Naskali, M. Şen (Ed.), *Tuz Kitabı* içinde (s.93-95). Kitabevi.
- Zimmer, H. (2004). *Hint Sanatı ve Uygarlığında Mitler ve Simgeler*. (Gül Çağlalı Güven, Çev.). Kabalıcı.
- Taha Suresi 10-13 ayetleri 15.01.2024 tarihinde <https://www.kuranvemeali.com/taha-suresi/10-ayeti-meali> adresinden erişilmiştir.
- Çıkış 3/2-4 ayetleri 15.01.2024 tarihinde <https://kutsal-kitap.net/bible/tr/index.php?id=58&mc=1&sc=55> adresinden erişilmiştir.
- Bratinica, T. Editors of Encyclopedia. 30.01.2024 tarihinde <https://www.britannica.com/topic/haoma> adresinden erişilmiştir.
- Turkish Bible: Leviticus 05.02. 2024 tarihinde <https://sacred-texts.com/bib/wb/trk/lev.htm> adresinden erişilmiştir.
- Kutsal Kitap Çıkış ayetleri 25.03.2024 tarihinde <https://kutsal-kitap.net/bible/tr/index.php?id=85&mc=1&sc=55> adresinden erişilmiştir.
- Plants&environment blog. 07. 02. 2024 tarihinde https://www.researchgate.net/publication/353117983_CLOVES_GOOD_FOR_VIRAL_BACTERIAL_FUNGAL_INFECTIIONS adresinden erişilmiştir.
- Doty, M. (t.y.). Micodosing Peganum Harmala. 07.02.2024 tarihinde https://www.researchgate.net/publication/322234580_Microdosing_Peganum_harmala adresinden erişilmiştir.

Kaynak Kişiler

- KK-01: G. H.1976, bekâr, Yangiarık, üniversite.
KK-02: B. R. 1975, evli, Ürgenç, üniversite.
KK-03: Ç. A. 1978, evli, Bagat, orta mektep.
KK-04: S. Y. 1959, bekâr, Honka, üniversite.
KK-05: K. B. 1960, bekâr, Hive, üniversite.
KK-06: G. J. 1959, bekâr, Hazarasp, orta mektep.
KK-07: D. A. A. bekâr, Ürgenç, üniversite.
KK-08: S. İ. 1942, bekâr, Ürgenç, orta mektep.
KK-09: E. A. U. 1961, bekâr, Ürgenç, orta mektep.
KK-10: Z. K. 1963, evli, Ürgenç, üniversite.
KK-11: A. H. 1956, evli, Bagat, orta mektep.

EXTENDED SUMMARY

Incense is a widely used substance in almost every culture and belief in the world. It is thought that incense entered human life with the discovery of fire. Numerous natural materials such as various resins, aromatic plants, herbs, spices, wood types are used as incense. Incense, which produces smoke and odour, is sometimes burned as a single substance and sometimes as a mixture of various substances. At this point, especially the intended use of incense is decisive. Among the purposes and areas of using incense, especially rituals with religious content attract attention. Offering gifts to God, the holy, strengthening the communication between God, the holy and the human, accelerating the acceptance of prayers, purifying the space and the human, creating a holy atmosphere, etc. As well as the purposes of using incences, it is also possible to expand the meaning and usage areas of incense from culture to culture, from belief to belief, and to determine the differences. There are also many purposes of use such as warding off demonological beings against evil eye, magic and/or protection from them, and making use of its aromatic scent in daily life.

Incense, which can vary in meaning, content and usage areas from culture to culture, from belief to belief, is a widely used substance in the Khwarezm region of Uzbekistan, which is the subject of our research. I created this research based on the data I obtained during my field research in the Khwarezm region between 2021-2022. The reason for choosing this geography as my research area is related to the fact that this region is one of the important settlements of the Turks in the centre of Turkestan geography and it has been home to various cultures for centuries. My aim in preparing this research is to determine the content, meaning and usage areas of incense in the region and in doing so, to draw attention to the similarities and differences of incense usage areas and purposes in other beliefs and cultures. However, at this point, I should underline that within the scope of this research, I will emphasise certain points rather than a long comparative research. While conducting field research on incense in the Khwarezm region, I focused on some points in particular. Questions such as; Which incense materials are used in the Khwarezm region? What are the factors determining the materials? For what purposes is incense used in the region? Are

there certain rules for burning incense? What are the effects of the historical, geographical, belief, religion and demographic structure of the region on the tradition of burning incense? At what level is the prevalence and sustainability of incense burning? Does gender have an effect on determining the areas of incense use? constitute the main framework of the research.

The research consists of introduction, two parts and conclusion. In the introduction part, general evaluation about incense and general evaluation about the incense tradition in the region were made. In the first part, the incense materials used in the Khwarezm region were introduced, a general evaluation was made about its place in different cultures and beliefs, and the usage and purposes of incense materials in Khwarezm were mentioned. Under the second part, the areas of use of incense in the region have been focussed on. The focus is on the use of incense in rites of passage, crisis rituals, in the treatment of physical and mental illnesses and against the evil eye. Attention was drawn to the identity of the people who burn incense in rituals. In the conclusion part, the findings are listed and evaluated. This research can be considered to be of original value in terms of determining the form, content, function and transmission of the incense tradition of the Khwarezm region.